

301.1181

Dr. MURAM SĂDEAN
== PROFESOR. ==

APOSTOLATUL

**PRIMILOR PROFESORI AI
PREPARANDIEI NOASTRE**

**LUCRARE CETITĂ LA CONCERTUL
„ANIVERSĂRII CENTENARE“ A PRE-
PARANDIEI GR.-ORIENTALE ROMÂNE
DIN ARAD, ÎN 3/16 NOEMVRIE 1912.**

**ARAD, TIPARUL TIPOGRAFIEI DIE-
CEZANE GRECO-ORT. ROMÂNE 1912.**

PREȚUL: 60 FIL.

Preast. Avram 301:1180
 Nicolae Cristea inv.
 În semn de stimă!
 Arad, 12 dec. n. 1912.

APOSTOLATUL

Dr. Avram Sădean
 profesor.

PRIMILOR PROFESORI AI PREPARANDIEI NOASTRE

DE

DR. AVRAM SĂDEAN

PROFESOR.

Lucrare citită la concertul „Aniversării centenare” a preparandiei
 gr.-ort. române din Arad, în 3/16 noiembrie 1912.

ARAD,

Tiparul tipografiei diecezane gr.-ort. rom.
 1912.

Preasfințite Domnule Episcop!
Onorat public!

Nu poate fi lucru mai folositor pentru un neam, care dela zămislirea lui poartă lupta grea a existenței și validității sale, decât cunoașterea trecutului său. Această cunoaștere este cel mai sigur călăuz al luptelor viitoare, pentru că înălțarea unui neam pe toate terenele vieții sale numai pe temeiul cel solid și tare al tradițiilor, concrescute cu firea și idealul său, poate fi cu succes înfăptuită și asigurată. „Numai acel popor, care are un trecut și-l știe prețui, numai acel popor, care cunoaște și cinstește pe oamenii săi mari din alte vremi și faptele lor, este un popor de viitor, căci în acel trecut, în cunoașterea de aproape a oamenilor de altădată și a faptelor lor, se află un izvor bogat de învățăminte, din care urmașii se pot adăpa, se pot însufleți.”¹

Voiu încerca în cele următoare a desvăli paginile mai puțin cercetate și cunoscute ale unui trecut, plin de suferinți și sbuciumări, apostolia unor bărbați, strâns legați prin activitatea lor rodnică de marele eveniment, pentru a cărui prăznuire ne-am adunat în jurul focarului de cultură al neamului nostru din aceste părți.

Constelațiile mari politice și religioase dela finea veacului al XVII-lea avură urmări hotărâtoare pentru soarta de mai târziu a neamului și bisericii noastre. Venirea Sârbilor în părțile de sud ale Ungariei și organizarea lor politică-bisericească de o parte, iar de alta parte unirea mitropolitului Atanasie și a celor 38 de protopopi români cu biserica Romei, purtau în sine germenii unor lupte și suferinți, cari desfășurându-se cu încetul, izbucniră mai târziu în conflicte tot mai acute, între ierarhia sârbească, ce ținea sub stăpânirea sa o parte însemnată a corpului național-bisericesc, și între Românii stăpâniți de ea, care stăpânire le răpl toate drepturile avute; ba mai târziu încercă, a ataca și cel mai scump atribut al neamului nostru: limba strămoșească, care-l deosebiă de neamul sârbesc și-l făcea „să fie așa, cum este, și nu altfel“. „Limba e la urma urmelor legea din bătrâni a unui neam, căci prin ea trăește neamul. Religia și limba se sprijinesc una pe alta: religia trăește prin limbă — căci vai de neamul, care e silit, să se închine într'o limbă, pe care n'o pricepe — iar limba trăește prin religie, căci dacă ar și începe limba unui neam să piară, câtă vreme va trăi în biserică și în cărțile ei, ea nu poate să se stingă.“²

Am fi nedrepti, dacă n'am recunoaște și părțile bune ale stăpânirii sârbești, cari se manifestară în direcție pozitivă, ca conservare a ortodoxiei, iar în direcție negativă: trezirea sentimentului național-bisericesc, ca urmare firească a oricărei asupririi.

În Ardeal constelația nouă bisericească produse asemenea suferinți și lupte, cari, avându-și martirii și apostolii săi, avură de urmare tot trezirea conștiinței naționale astfel, că neamul românesc de pretutindeni, după lupte îndârjite, ce se desfășurară în decursul veacului al XVIII-lea, la începutul veacului al XIX-lea, eră unit sufletește, pentru a realiza aceleași idealuri: biserică națională și cultură națională.

Fapt incontestat e, că ideile revoluției franceze și evenimentele politice, ce izvorîră din împlinirea acestor idei, influențară într'un mod binefăcător realizarea acestui program de viață al neamului nostru, care neam, spre fericirea lui, avu în aceste timpuri grele și pline de nădejdi bărbați luminați și cu inima curată, cari cunoscă rostul vremurilor și lipsele sale arzătoare, ce urmară din prefacerile mari politice, culturale și sociale, cari pregătiră răsaritul unui veac, numit, cu drept cuvânt, veacul luminilor.

Dintre bărbații mari ai neamului nostru, cari s'au făcut mai întâiu apostolii binevestitori ai unei vieți nouă, mai aproape de noi stă luminatul avocat și literat, **Paul Iorgovici**. El a fost cel dintâiu bărbat în părțile noastre, care a îndrăznit, să-și ridice glasul împotriva asupritorilor și să desfășure stindardul deșertării noastre naționale și desrobirii bisericii românești desubt ierarhia sârbească.

Paul Iorgovici, „o existență agitată răstăitoare, plină de elemente dramatice”, născut din familie preotească în Vărădia (1764), comitatul Timișului, făcû studii întinse de filozofie și

drept la Pozsony, Pesta, Viena, Roma; el fu „cel dintâiu între Români Ardealului — la Paris, pentru a vedea cum trăesc oamenii sub regimul ideilor nouă de libertate. Petrecu trei ani în acest oraș și asistă în 1793 „la sacrificiul inutil al vieții lui Ludovic XVI“. De aci trecu și la Londra, apoi se întoarse iarăși la Viena, deunde episcopul Vârșetului, Șacabent, îl chemă de „fisc consistorial“. Ca om luminat, ce eră, și hrănit de ideile liberale franceze și ca Român bun, nu putea răbdă — lucru prea firesc — prigonirile și multele nedreptăți, ce se descărcău din partea Sârbilor asupra neamului său, pe cari, ca avocat consistorial, avu ocazie, a le cunoaște și simți. Mândru de originea neamului său, la care ținea cu toată tăria inimii și puterea convingerii sale, și mânat de impulsul sufletului său nobil și simțitor, se făcu, deodată cu începutul veacului luminilor, un propovăduitor puternic al culturii românești și un luptător, care, cași Șincai în Ardeal, „strigă adevărul nou în auzul tuturor, un profet prin sabie, venit, ca să aducă războiul“, pentru deșteptarea neamului său din întunerecul neștiinței și pentru desrobirea lui națională-bisericească. „Schintea ce s'a aprins în mine în Roma“, zice aprigul luptător al unei cauze drepte, „nu o pot stinge și ardoarea cătră iubita mea nație nu o pot stămpără altcum, decât prin scrierile mele.“

Dar apostolia dreptății trebuie să-și poarte crucea sa. Așa și Iorgovici trebui să guste încurând „din amărăciunile, cari nu erau cruțate Românilor, ce aveau obrăznicia, de a ști carte

și de a fi mândri de persoana și de poporul lor". Ideile, propagate de el, deșteptară o „spaimă grozavă” între Sârbi, cari „îl acuzară autorităților politice, că acestea au să producă tulburări printre Români”. În urma acestor acuze, Iorgovici fu scos din slujbă și aruncat în închisoare, în care timp i se confiscaseră și arseră aproape toate cărțile și scrisorile. În sfârșit fu eliberat, dar muri încurând, pe neașteptate, în 1808. După tradiție să fi fost otrăvit.”³

Iorgovici muri ca martir, dar idea de renaștere națională, idea mântuitoare nu s'a stins, ci află răsunet în multe inimi alese ale neamului nostru, care idee deveni un program de viață și luptă eroică pentru întreg neamul românesc din Banat, părțile aradane și Bihor.

În 1807, când pe Iorgovici îl întâlnim pe calea de suferinți și de martir, fruntașii bănățeni: *Ștefan Atanasievici* din Lugoj, protopopul *Gheorghe Petrovici* din Belinț, *Petru Popovici* din Bocșa și *Dimitrie Țichindeal*, parohul Becicherecului-Mic, înaintează o petiție, în numele tuturor Românilor din Banatul-Timișan, împăratului Francisc I., în care stăruiesc pe față pentru cultura națională românească, izgonită prin stăpânirea exclusivă a clerului sârbesc. Ei cer cu insistență dela Majestatea Sa, ca în locul răposatului director al școlilor naționale, *Dimitrie Ștefanovici*, să denumască un bărbat învățat, cu caracter moral, care să cunoască temeinic limba românească; „un astfel de bărbat, care să delătura piedecile creșterii tinerimii române, ca această tinerime la timpul său, luminată fiind prin școală, să șteargă opinia

greșită, ce s'a format despre poporul român; un bărbat, care să trezească virtuțile strămoșești în neamul nostru, cari virtuți nu s'au stins, ci stau numai înnăbușite din pricina educațiunii neglijate, ca astfel urmașii spre cel mai mare folos al binelui public, să fie adevărați Români."⁴

Lipsind pe acele vremuri la neamul nostru mijloacele de comunicare spirituală și de propagandă ale ideilor naționale, *întemeierea preparandiei din Arad, în 3/15 noembrie 1812*, fu un prea fericit moment, pentruca lupta începută să-și poată câștiga, în lipsă de episcopie românească, un puternic centru de organizare și propagandă. Și aceasta cu atât mai mult, că D-zeu cel drept și sfânt a dat, ca Majestatea Sa să denumească de profesori la acest nou focar de cultură românească pe cei mai luminați bărbați din sânul neamului nostru, de a căror activitate revizorul cărților românești din Buda, P. Maior, leagă mari nădejdi pentru deșteptarea și viitorul neamului nostru, când se exprimă astfel: „Ci osebit bine poate nădejdui neamul românesc, dela catechetul Demetrie Cichindeal, parochul din Becichereculmic și dela cei trei profesori români, Constantin Diaconovici Loga, fostul cel dintâiu învățător al școlii românești din Pesta; Iosif Iorgoviciu al frumoaselor învățături și al filozofiei doctor; N. Miuția, pre carii înălțatul împărat... i-a rezolvit să fie la Arad profesori.”⁵

Dar să vedem și mai deaproape, cine au fost acești bărbați, ce bogăție sufletească au adus cu sine, pășind pragul acestui institut, și

ce ne-a dat apostolia lor ca dascăli, Români și fii credincioși ai bisericii străbune.

E un lucru prea bine cunoscut, că casa părintească și educația familială și școlară, numai puțin împrejurările de viață, în cari îl aruncă soarta pe bietul muritor, sunt tot atâtea momente hotărâtoare pentru rolul și activitatea unei persoane pe arena vieții publice. Cuvine-se deci, să ne ocupăm în liniamente generale și cu referințele personale ale primilor dascăli ai preparandiei.

Dimitrie Țichindeal, născut din familie preotească în Becicherecul-Mic (1775?), ocupă, fără îndoială, locul de frunte între cei dintâi dascăli ai preparandiei noastre. După ce învață carte mai întâiu în comuna sa natală, apoi la gimnaziul din Timișoara, ajunge la rangul modest al unui „dascăl naționalnic” la Belinț, Beregsău, și, în urma hărniciei sale, chiar inspector al școlilor naționale, rânduit fiind de „crăiasca direcție.” După ce ascultă învățăturile teologice în 1801, în Timișoara, dela cei mai învățați dascăli ai timpului său, *Paul Kengyelatz*, arhimandritul sârb al mănăstirii Sângiorgiu și „tâlcuitorul de teologie”, *Mihail Martinovici* (sau *Roșu*), dascăl român „iubitor de folosul nației sale”, „pe cari Dumnezeu i-a trimis preoții române pentru luminarea trebuincioasă,”⁶ ajunge învățător și preot în Becicherecul-Mic, apoi capelan militar, iar în 1812 se înalță din modesta dascălie și preoție dela sate la înalta treaptă de catihet și senior (sau cum am zice azi: director) la cea mai înaltă școală românească din aceste ținuturi.

În oficiile premergătoare ale activității sale la institutul nostru, avu ocazie a cunoaște cât se poate de temeinic poporul românesc, suferințele și năcazurile lui, iar ca fiu de preot și însuș învățător și preot la sate, avu teren, de a cunoaște din experiență proprie situația neamului românesc sub stăpânirea ierarhiei sârbești.

Educația familială și școlară și experiențele sale bogate, precum și activitatea sa literară, au contribuit la formarea caracterului său intrasigent; au făcut din el un aprig luptător, atât cu cuvântul, cât și cu condeiul și fapta. Delăturat dela institut acest îndrumător al vieții sufletești și culturii noastre naționale în toamna anului 1815, muri nu peste mult în Timișoara și fu înmormântat în comuna sa natală, Becicherecul-Mic, la 22 ianuarie 1818.⁷

Alt bărbat învățat și chibzuit, fire mai așezată și mai blândă, lipsit de cutezanța și focul lui Țichindeal, dar cu aceeaș preocupare de deșteptarea și educația neamului său, e **Constantin Diaconovici Loga**. 42 de ani fuse învățătorul neamului românesc, pentru care totdeauna a avut cea mai caldă iubire, deșteptându-l, îndreptându-l și înălțându-l, prin cuvântul și scrierile sale. Născut din o familie veche românească în Caransebeș (1770), trecu, după absolvirea studiilor secundare în Lugoș, la facultatea de drept din Pesta. Nepotrivindu-se aceste învățături și cariera politică cu firea sa de dascăl, primi ofertul Românilor din Pesta, de a deschide o școală românească pentru copiii lor, în care școală propuse toate obiectete pre-

scrise în românește, ungurește, nemțește și latinește.⁸

Prin zelul și munca sa se făcû încurând cunoscut în cercuri mai largi românești; numai puțin fu munca lui recunoscută și de directorul său districtual, care eterniză munca sa dăscălească prin cuvintele oficioase, că este de fapt cel mai vrednic de funcția sa, care nici pentru banii cei mai scumpi nu se poate căpăta.⁹

În toamna anului 1812 se grăbi harnicul dascăl și deșteptător al Românilor din Pesta la Arad, pentru a-și ocupa „cel dintâiu” catedra, care i se destinase; o catedră din punct de vedere național-bisericesc de deosebită însemnătate. 18 ani lucră cu zel la îndreptarea tinerimii și poleirea graiului nostru strămoșesc, prin „Gramatica” și „conțeptul” său românesc și prin propunerea sistematică a melodioaselor noastre cântări bisericești.

La anul 1830 numit fiind director al școlilor naționale dela granița banatică,¹⁰ desvoltă o activitate atât de mănoasă, ca dascăl și autor, până la adânci bătrânețe (murî la 1850 în etate de 81 ani), încât își binemerită recunoștința școlii românești, ai cărei învățători îi ridicaseră un monument la 1895, în Caransebeș.¹¹

Nu rămâne în urma acestor doi nici al 3-lea stâlp al preparandiei noastre din Arad, **Ioan Mihut**, fiu de țăran din Șiclău. După absolvirea claselor gimnaziale, trecu la teologia din Carloveș,¹² unde avu bună ocazie, de a cunoaște mai de aproape ierarhia sârbească și a simți și a vedeă cu ochii săi ageri și cu inima

sa de Român planurile acestei ierarhii, de a-și înmulți poporul prin sârbizarea Românilor.

Probabil la teologia din Carloveț, ori la vreo academie din patrie, a ascultat și s'a ocupat temeinic și cu științele pedagogice, căci numai astfel ne putem explica faptul, că dintre mai mulți concurenți, lui i se încredință catedra de pedagogie la această școală.

În această convingere ne întărește și o scrisoare a lui Țichindeal către episcopul Vulcan, în care recomandă pe colegul său de director districtual al Giulei, fiindcă „el înțelege lucru școlasticesc cest nou.”¹³ Iar Nestorovici, precum și toate forurile superioare, chiar și Majestatea Sa, îl află de cel mai vrednic, între șapte candidați, pentru postul de director districtual în Caransebeș, fiind „născut Valah și având dragostea și încrederea clerului și poporului; un bărbat învățat și cu autoritate, care ar putea constrânge pe părătorii învățători la împlinirea conștiințioasă a oficiului lor.”¹⁴

Nu-i află altă vină, decât că e sărac, iar această sărăcie, strâns legată de dascălie și apostolie, nu putea fi piedecă pentru denumirea lui de director districtual, în 14 martie 1816, la Caransebeș, unde funcționează spre bucuria și mulțămirea tuturor, până la sfârșitul vieții sale (1835).

Cel mai tânăr între membrii corpului profesoral era **Dr. Iosif Iorgovici**, nepotul lui *Paul Iorgovici*. Îndată, după ce absolvă și luă doctoratul în științele filozofice la universitatea din Pesta, fu ridicat la demnitatea de dascăl al preparandiei noastre, pentru catedra

de matematică și geografie. Lipsa de activitate anterioară și experiența de viață, ce aflăm la colegii săi, bărbați în floarea vieții și cunoscuți publicului românesc, se acoperi pedeplin prin înalta lui cvalificație, fiind el, fără îndoială, unul dintre cei mai distinși și mai cvalificați tineri, ce-i putea să-i aibă neamul nostru pe acele timpuri. Muri însă prea de timpuriu, în 1821; dar cu toate acestea își avu și el partea sa de îndrumător și întemeietor la această școală, precum și în lupta, ce se desfășură, prin înființarea preparandiei din Arad, fiind întru toate solidar cu colegii săi astfel, încât în anul morții sale, atrăgându-și asupra sa ura superiorităților, eră în pericol, de a fi delăturat dela catedră,¹⁵ lucru ușor și nu tocmai neobișnuit pe acele vremuri.

*

După această denumire de deosebită însemnătate pentru soarta vitregă a neamului nostru din aceste părți, putea să-și ia începutul această preparandie, atât de binecuvântată în urmările sale, prin o inaugurare solemnă și înălțătoare, în cântecul măreț al clopotelor și în bubuitul treascurilor, cari vestiră credință tare într'un viitor mai bun. Însuș episcopul din Arad de origină sârbească, *Paul Avacumovici*, nu-și dădă seamă de adevărul cuvintelor sale, rostite cu această ocazie: „Astăzi dar se încep școalele preparanșilor, astăzi este ziua de prăznuire neamului nostru, pentru că astăzi începutul închipuirii, norocirii și fericirii norodului și iubiților următorilor noștri se începe.”¹⁶ Și într'adevăr, prin înființarea acestei școli româ-

nești și prin denumirea numiților bărbați, cunoscuți pe acele vremuri prin cunoștințele lor înalte și calitățile lor alese, stătea înaintea „noroire” de comun a toată nației Românești.”¹⁷

Prin duhul și munca, ce o desvoltară în școală și afară de școală acești dascăli mântuitori, deveni Aradul, încă dela început, focul culturii naționale, în care lupta de desrobire ierarhică începută câștigă un puternic centru de organizare și propagandă. În fruntea acestei propagande se puseră înșiși *profesorii preparandiei* și aprigul luptător, catihetel și seniorul școlii, *Dimitrie Țichindeal*, cari propagară în chipul cel mai îndrăzneț, în mijlocul primejdii- lor și suferințelor, evanghelia românismului: *cultură națională și biserică națională*.

În școală-i aflăm pe acești dascăli și apostoli, „preaiubitori de neamul lor,” ca pe niște muncitori harnici, cari erau chemați, să întemeieze, între împrejurări atât de măștere, învățământul culturii românești. Pătrunși în suflet de înalta menire a acestui „institut național,” ei nu priviră catedra, ca o meserie susținătoare a vieții trupești, ci ca un amvon sfânt, cu ajutorul căruia, prin muncă temeinică și încordată, să dea generațiilor viitoare „creștere națională, religioasă-morală și patriotică.”

Fiind oameni cu multă tragere către școala românească, oameni cu chemare sfântă pe acest pământ, făcură încurând, în detrimentul sănătății și cu primejdia existenței și vieții lor, din casa Rehkopf, proprietatea Sârbului *Sava Arsici*, și din „casele mici, scunde, puturoase dela Neamțu” fortăreața culturii românești. Aci

se auzi în orele de religie, română, pedagogie, istorie, geografie, matematică, tipic și cântare idea națională, idea mântuitoare, care încălzește și trezește tinerimea la viață nouă, care întărește caracterele și fanatizează sentimentele. În școala aceea, în care Arsici, directorul local al preparandiei, „prin toată vacația a stors miere de stup” și în care „tot dunstul s’au băgat în păreți și umezindu-i s’au făcut împutiți”, răsună glasul apostolului, omului fără odihnă, *Țichindeal*, despre suferințele și nenorocirile părinților, moșilor și strămoșilor noștri de origine nobilă și băștinași pe aceste plaiuri. Aci se rostiră mai întâiu, în auzul unui număr mare de elevi „galbeni la față”, în urma mizeriilor de tot felul, marile și mărețele idei, menite a deșteptă și mântui un neam.

Și pe lângă toate greutățile începutului: lipsa de cărți și elevi fără învățăturile pregătitoare, pe lângă toate mizeriile și piedecile, ce aveau să le întâmpine din partea Sârbilor, primul examen public din maiu 1813, care ținu 5 zile, și la care participă, afară de inspectorul Nestorovici și directorii districtuali, întreg Consistorul din Arad, în frunte cu episcopul Avacumovici,¹⁸ a avut un rezultat frumos și neașteptat, exprimându-și toți plăcerea și mulțămirea lor pentru răspunsurile elevilor și „ostenele și diligența profesorilor în instruirea și educarea tinerimii.”

Acest rezultat Nestorovici îl aduce și la cunoștința tuturor forurilor mai înalte, chiar și Majestății Sale, care deasemenea își exprimă mulțămirea sa preaînaltă asupra progresului pro-

fesorilor și elevilor.¹⁹ „Acest act majestatic“ zice inspectorul Nestorovici, „să servească spre amintire veșnică despre îngrijirea părintească a Majestății Sale față de acest institut și să se publice într'un mod solemn întregii tinerimi, ca să le fie îndemn la îndoită diligență, ca astfel să se arate demni de această preaînaltă grație prin spor în studii și în moravuri bune.“²⁰

Acelaș progres mulțămitor se constată și la examenul public, care se începă în 10 maiu 1814 și cu care se termină primul curs de 15 luni.²¹ Așa, încât Tichindeal putu scrie în 6/18 iunie 1814 episcopului Vulcan: „60 de preparanți acuma la lume învățători din institutul nostru cu duhul românesc — în numele Domnului i-am slobozit și prestre trei luni iarăși atâția se vor slobozi, dela care am nădejde, că va aveă împărăția mare interes, puindu-le în cap la toți vlădică de român să ceară și întru acest chip cu cât mai îndelung voiu fi eu aici această și alta aurită poftă în mai mulți se va înrădăcină.“²²

*

Dar acel duh românesc și ortodox, infiltrat în elevi în școală, își avu și afară de pereții școlii de îndrumători pe profesorii preparandiei din Arad, cari în lupta de desrobire națională-bisericească, ce se desfășură pe acele vremuri, își avură rolul și meritul lor deosebit.

„Episcopiile Aradului, Verșetului și Timișorii,“ zice Maior în istoria sa bisericească, „au episcopi de neamul sârbesc. Și aceasta este una din cauzele de căpetenie, că Românii din Banat până acum umblă orbecăind prin

întunerecul neștiinței celei vechi și vor merge poate a orbeca în câtă vreme vor fi supuși episcopilor sârbești.²³

Pătrunși în suflet de adevărul acestor cuvinte acei dascăli, acei oameni de jertfă și solidaritate națională, începură deodată cu deschiderea preparandiei mișcarea pentru realizarea programului de desrobire națională-bisericească. „Și încetul cu încetul ca un freamăt al frunzelor, care precedează viscolul din pădure; ca un murmur, ce străbate din fundul pământului și în cele din urmă cutremură globul, s'a pornit o mișcare, la început cam sfioasă și fricoasă, apoi din ce în ce mai pe față și mai curajoasă, iar în sfârșit cu toată puterea. Mișcarea a produs o luptă, o luptă înfricoșată contra usurpării ierarhiei sârbești, o luptă, care le-a consumat Românilor cele mai bune puteri și le-a făcut mulți martiri.”²⁴

Stindardul luptei, desfășurat mai întâiu de *Paul Jorgovici*, ajunge acum în mâinile omului de bine și luptătorului îndrăzneț, **Dimitrie Tichindeal**, care încă pe vremea vrednicului său înaintaș „apucase a se distinge în arena publică”. El eră chemat, catihetul și seniorul preparandiei, să se pună în fruntea mișcării și să ducă cu bărbăție și zel mai departe stindardul de desrobire sufletească și religioasă, fiindcă el reprezintă pe acele vremuri, „prin viața și lucrările sale, în chipul cel mai puternic, starea de spirit, în care mijiă conștiința națională a Românilor” din aceste părți, „în vremea marii mișcări de idei ardeleană. Eră o figură reprezentativă, și în jurul acestei figuri”²⁵

se grupează și ceilalți colegi ai săi: Loga, Mi-huț, Iorgovici și „alți bărbați de inimă și de jertfă, cari, simțind prea bine soarta umilită a neamului lor și cunoscând aspirațiunile lui îndreptățite, se unesc la o luptă plină de primedii și suferinți, din care luptă, pentru o cauză dreaptă, abiă urmașii lor ieșiră învingători, văzându-ne azi stăpâni pe biserica noastră strămoșească.”²⁶

În această luptă Românii își îndreptară privirile spre „Burg-ul” Vienei, deunde izvorî și darul împărațesc: *preparandia noastră*.

Dupăce prin munca și activitatea lor de apostoli, prin școală și afară de școală, se pregăti terenul tot mai mult pentru războiul de desrobire națională-bisericească, se apucară și pregătiră „Instanta”, petiția, pentru „Înaltul Tron”, care în 1813, în decembrie, fu gata și mai lipsia numai „subscrierea clerului.”²⁷

Fiind episcopul din Arad, Paul Avacumovici, rău bolnav, ei numai așteptară moartea lui, ci trimiseră acea petiție la Viena, pe care „Înălțatul împărat” o luă la cunoștință în 14 iulie 1814.²⁸ Această „instanță a clerului și neamului românesc” din eparhia Aradului avu norocul, să fie primită cu bunăvoință și să convingă pe Majestatea Sa despre durerile și cererile lor îndreptățite.

Răzimați pe drepturile istorice ale Românilor, coborîtori ai Romanilor și cei mai vechi locuitori ai țării, cari după lupta dela Mohaciu au ajuns într-o stare ticăloasă, și răzimați pe numărul întreit de mare al poporului românesc față cu cel sârbesc, ai căror capi țin pe ne-

drept neamul românesc în întunec etc., cer, ca, după moartea episcopului Avacumovici, Majestatea Sa să le dea, după pilda Românilor neuniți din „Țara Ardealului, episcop de neam român, cu sângele și cu inima română... sub a cărui priveghere *institutul de învățământ*, întemeiat prin mila Majestății Sale, în Aradul Vechiu, cum se cade fiind, să poată înflori și să ia crescământ și putere aducătoare de nădejde augustului tron crăiesc, țării și omenimii“. Această petiție, compusă într-o latinească frumoasă, puse temelie solidă, prin conținutul și motivele temeinice și drepte, ce le conțineă, evoluțiunilor, ce urmară pentru emanciparea și desrobirea desăvârșită a bisericii române de sub stăpânirea ierarhică sârbească.

În 1 august 1815 se întâmplă, că muri episcopul Avacumovici. Dascălii preparandiei și frunțașii neamului nostru se folosesc de această ocazie binevenită și de mult așteptată și se grăbiră, a înainta o a 2-a petiție monarhului, în 17 august 1815, pentru a-i împrăști din nou nemulțămirea și dorințele arzătoare ale clerului și poporului românesc: *de a așeza un episcop român pe scaunul episcopesc al diecezei Arad.*²⁹

*

În timpul acesta se face o mare schimbare în viața „Preacinstitului Domn *Dimitrie Cichindeal*, parohul Becicherecului-Mic și a școalelor preparande slugărit catihetă,“ conducătorul și sufletul luptelor naționale pentru renașterea neamului său. Deodată cu denumirea sa de catihet și senior al preparandiei, încep

să fie prigonit de mai marii Sârbilor pentru ideile și sentimentele sale românești, pe care le propagă depe amvon, catedră și prin scrierile sale, în chipul cel mai puternic. Ei se folosesc de toate mijloacele, pentru de a putea delătură din postul său pe bănuitul autor al petiției din 1807, cu a cărui apostolie românească nădăjduiește nu se puteau împacă.

Mitropolitul din Carloveț, *Ștefan Stratimirovici*, face arătare contra lui, la locurile mai înalte din Viena și la Consistorul din Arad, în mai multe rânduri. În prima arătare din 1813 îl acuză, că e un bărbat de „caracter imoral și urât”,³⁰ iar în raportul cancelariei ungurești din 11 martie 1814 e timbrat, în urma unor scrisori ale episcopului din Timișoara, în privința moralității de un mincinos, înșelător și vagabund, („Czikingyal werde vermöge der Briefe des Temesvarer Bischofes als ein Lügner, Betrüger und Wagabund gehalten”).³¹

Toate acestea și alte date, iscodite despre el, stăteau în perfectă contrazicere cu mărturisirile „comunității valahe” din Arad, care declară, că catihetul Țichindeal e „un om de inimă și înțelept, vrednic de toată lauda. Și precum putu fi parohul Becicherecului-Mic, tocmai așa poate fi și catihetul preparandiei.”³² Dar fiindcă însuș inspectorul Nestorovici, care-i promisese sprijinul său, îl apăsă și-l caracteriză, ca pe un om fără multă învățătură, consiliul de miniștri din 26 aprilie 1814, în absența Majestății Sale, aduse hotărîrea, ca Țichindeal să fie delăturat dela institut și va rămâne în funcția sa de catihet numai până atunci, până când mitro-

politul și episcopii vor găsi un alt catihet mai bun pentru preparandia din Arad.³³

În urma acestor prigoniri și delăturării sale din postul său de catihet, în septembrie 1815, prin denumirea lui Grigore Lucacic³⁴, și în urma confiscării „Fabulelor” sale, cari au apărut în 1814 la Buda, Dimitrie Țichindeal porni pe calea vieții de suferinți și de martir, cedând locul său de conducător altui bărbat de inimă și de luptă, „înalț învățatului Domn, **Moise Nicoară**, emeritul canțelist slăv. com. Bichișului”. Pe acest bărbat, cu’n temperament înfocat și cu o înaltă conștiință de datoria sa față de neam, îl cheamă profesorii și fruntașii români într’ajutor, care cu râvnă și mare îndârjire aveau să ducă stindardul de desrobire spre izbândă; prin luptă eroică să delătore piedecile, ce le puneau prelații și forurile superioare politice în calea culturii, deșteptării și desrobirii neamului nostru desubt jugul greu și apăsător al ierarhiei sârbești, în care-și pusese Românii noștri toate nădejile pentru schimbarea în mai bine a sorții și viitorului lui.

La îndemnul și încurajarea episcopului Vulcan din Oradea-Mare,³⁵ care le dădă tot sprijinul său în această luptă, vedem, că în septembrie 1815 se alege o deputație, în frunte cu Moise Nicoară, care să reprezinte clerul și poporul diecezei Aradului înaintea Tronului.³⁶ Și nu peste mult timp această deputație își luă drumul spre Viena, unde o mână sentimentul sfânt al datoriei față de neam și biserică. Și în 27 noiembrie deputații români prezintă împăratului și regelui Francisc I. o a 3-a petiție și

într'un ton energic desvălesc „ostenelile episcopilor sârbi, de a încurcă clerul și poporul (român) în întunerecul tot mai adânc al neștiinței, pentruca numai națiunea sârbească să poată ajunge la oficii și demnități bisericești etc.“³⁷

Aceste trei petiții ale clerului și poporului român din eparhia Aradului, pe cari Majestatea Sa le-a adus oficios la cunoștința tuturor forurilor competente, n'au rămas fără efect. Căci în 28 aprilie 1816 Majestatea Sa încuviințează ținerea unui sinod în Carloveș, pentru îndeplinirea scaunului episcopesc din Arad, cu condiția, ca comisarului regesc, Siegenthal, să i se dea îndrumarea secretă, ca să stăruască și să influențeze în tot chipul, ca pentru episcopia din Arad să se candideze mai multe persoane din sânul națiunii valahe, („...dass er darauf dringe und auf alle Art bewirke, dass zu dem Arader Bisthume mehrere Individuen aus der wallachischen Nation in Vorschlag gebracht werden“).³⁸

Rezultatul alegerii a fost, dupăcum apare din raportul cancelariei ung., din 17 iulie 1816, că deputații sârbi, dintre candidații națiunii valahe: Moise Nicoară, directorul preparandiei Mihui, Ștefan Atanasievici și Ioan Tomici, nu aflară pe nici unul vrednic de episcop, „fiind cei dintâi doi încă mireni, iar acești din urmă fără cultură științifică mai înaltă“. Nu aflară de vrednici nici pe Isail Georgevici Balășescu și Nestor Ioanovici, pe cari însuș mitropolitul Ștefan Stratimirovici să-i fi adus în combinație, pentru realizarea intențiilor preaînalte. În schimb

însă Sinodul căzù de acord, de a alege pentru episcopia din Arad pe Iosif Putnik, episcopul din Pacraț, iar în locul său pe arhimandritul din Mesici, Sinesiu Radivoievici.³⁹

În urma acestei alegeri nefavorabile pentru neamul nostru, se pun profesorii și fruntașii români, în frunte cu Moise Nicoară, și redactează în timpul cel mai scurt posibil o „jalbă“, un recurs din 60 de puncte contra acestei alegeri, în care desvălesc toate răutățile și toate abuzurile mai marilor sârbi, îndeosebi pe acelea ale răposatului episcop Avacumovici.

Acest „recurs“: Pârile și plânsorile clerului și poporului român din dieceza Aradului, (Klagen und Beschwerden des wallachischen Klerus und Volkes der Arader Diöcese), pe care Moise Nicoară îl prezintă Majestății Sale în 11 august 1816, în Schönbrunn, avu norocul, să împiedece întărirea lui Putnik de episcop la Arad. Ba ce-i mai mult, Majestatea Sa ordonează, ca să se cerceteze, cu toată rigoarea, „punct de punct“ acele pări, prin bărbați vrednici de toată încrederea, și cere, ca rezultatul cercetării să i se înainteze în cel mult 3 luni.⁴⁰

Cercetarea, cu care fu însărcinată o comisie, compusă din subprefectul comitatului Arad, Ioan Kovács, baronul Iosif Wenkheim, Ignăț Vörös, Iosif Kiss,⁴¹ se extinse pe întreg teritoriul diecezei Arad, și astfel ținù mai mulți ani, înaintându-se monarhului abia în 21 iulie 1821 o parte din păcatele mai marilor sârbi, comise față cu neamul nostru.⁴²

Mitropolitul Stratimirovici își puse toate stăruințele în decursul acelei cercetări, pentru

înduplecarea Majestății Sale, de a încuviința alegerea lui Putnik de episcop la Arad. „Cea dintâiu idee,” zice mitropolitul în scrisoarea sa din 30 maiu 1817, „de a cere un Valah de episcop la Arad, — sigur nu vine dela clerul și poporul valah, ci este machinațiunea secretă a lui Moise Nicoară, a dascălilor dela școala preparandă din Arad, Mihuț, Iorgovici, Diaconovici, Țichindeal și a unor protopopi văduvi”. („Die erste Idee, einen Wallachen zum Arader Bischofe zu verlangen, rühre sicher nicht von dem wallachischen Klerus und Volke her, sondern sey das geheime Machwerk des Moyses Nikora, der Arader Praeparanden Schullehrer Miucz, Iorgovici, Diakonovics, und Czikingyal, dann einiger im Witwenstande lebender Erzpriester (Protopresbyteri)“).⁴³

Fură zadarnice toate silințele și efortările mitropolitului, de a arăta și dovedi, că acele pări „contra clerului mai înalt sârbesc, contra răposatului episcop din Arad și contra lui, sunt parte neîntemeiate, parte false și calumnioase”; fu zadarnic sprijinul puternic, ce i se dădă mitropolitului în acțiunea sa, din partea locotenentei regești din Buda, cancelariei ungurești, consiliului de războiu și a unor miniștri din Viena, de a obține întărirea lui Putnik de episcop la Arad.⁴⁴

Nimic nu pută schimba voința hotărâtă a Domnitorului, de a aștepta rezultatul acelor cercetări,⁴⁵ cari au avut drept urmare: întemeierea teologiei noastre românești, în 1822, și așezarea pe scaunul episcopesc în Arad (1829) a

unui episcop român, în persoana lui Nestor Ioanovici.

*

Iată, *Preasfințite Domnule Episcop și Onorat public*, însemnătatea preparandiei din Arad și a dascălilor ei în lupta intensivă, ce se dădu pe față pentru desrobirea altarelor străbune și sufletului românesc. Iată, urmările atât de binecuvântate ale acelei școli în desvoltarea neamului nostru în primii decenii ai veacului trecut; iată ce poate face școala cu „duh românesc” și cu o înaltă conștiință de datoriile sale față de un neam, „robit sufletește și încătușat în manifestarea liberă a legii sale românești și strămoșești”.

Aceste urmări binecuvântate au rezultat fără îndoială din împrejurarea, că primii profesori ai preparandiei din Arad, prin munca și apostolia lor, au pus școala, încredințată conducerii lor, în serviciul și pentru realizarea unui înalt ideal.

Acești profesori n’au fost simpli teoriticieni, activitatea lor, munca lor nu s’a mărginit numai la afacerile strâns legate de școală, ci au fost în acelaș timp și luminătorii și conducătorii unui neam în toate chestiile, ce preocupau și frământau sufletele neamului nostru pe acele vremuri. Cu drept cuvânt declară distinsul nostru istoric Papiu Ilarian, că „Cultura Românilor din Ungaria are de a se mulțumi preparandiei din Arad și zeloșilor ei profesori”.

Acești profesori au înțeles adevărul, care se afirmă tot mai mult și în zilele noastre, că un popor numai prin cultură națională și bise-

rică națională poate să ajungă la o soarte mai bună și numai înzestrat de armele culturii și ale moralității, ce izvorește din „legea din bătrâni,” poate să-și înfăptuească cu succes aspirațiile și idealurile sale legitime și să-și creeze un rol hotărîtor în concertul neamurilor. Numai azi, când ni se dă, să vedem progresele multămitoare, ce le-a făcut neamul nostru pe terenurile vieții sale culturale și religioase, putem înțelege pedepă, ce importanță a avut preparandia din Arad și ce rol trebuie să aibă școala românească și dascălii ei luminători, pentru viitorul și consolidarea neamului și bisericii noastre.

Fără îndoială, preocupările școlare și culturale formează punctul cel mai esențial din programul de viață al neamului nostru. Și de acest adevăr trebuie să fie deplin convingși toți aceia, cari au rol conducător în viața națională-bisericească a neamului nostru, și prin aceasta răspunderea grea în fața posterității. În acea măsură, în care vom contribui la întărirea instituțiilor noastre culturale, putem și aștepta recunoștința generațiilor viitoare, acea recunoștință, de care s'au învrednicit și primii profesori a preparandiei noastre.

Azi preparandia noastră stă sub adăpostul bisericii noastre naționale, și conlucrarea armonică acestor doi factori, a școlii și bisericii române, și sprijinul reciproc întru promovarea intereselor religioase și culturale ale neamului nostru, va asigura și va întări temelia existenței noastre, ca neam românesc pe aceste plaiuri.

Școala românească trăește prin biserica românească, iar biserica prin școala românească.

Apostolia primilor profesori ai preparandiei din Arad ne va fi și nouă, urmașilor lor, un îndemn puternic de muncă, zel și abnegație, pentruca acest institut să fie privit pururea de aceea, ce a fost privit de înțeleptul Român, Gheorghe Popa, fost comite suprem al comitatului Arad, când zice despre acest focar de cultură românească:

„Ah! Binecuvântată fie preparandia aceasta în vecii vecilor! Preparandia aceasta, de se vor căută urmările ei în națiune desfășurate, ar trebui ai noștri să o venereze ca pe un fel de paladiu, ca ceva sanctuar, la care Românii în toți anii ca la o rugă ar trebui să concure“.*)

*) Această lucrare s'a scris la însărcinarea conferenței prof. din 25 sept. (8 oct.) 1912 și nu putea să cuprindă, în urma scurtimii timpului și țintei sale, materialul bogat, ce l-am cules de prin arhivele mari din Budapesta și Viena, cu privire la această epocă glorioasă. O altă lucrare mai întinsă va avea menirea, să prezinte acea luptă eroică de desrobire în deplină lumină, care ne va putea servi drept pildă pentru viitor.

Autorul.

Izvoarele folosite la această lucrare:

- ¹ N. Dobrescu, Antim Ivireanul (Prefața).
- ² Gh. Coșbuc, Dintr'ale neamului nostru, p. 87.
- ³ Dr. T. Botiș și Dr. A. Sădean, Cei dintâi ani din trecutul și viața preparandiei (școlii normale) gr.-or. române din Arad, 1912, p. 118—119.
- ⁴ Acelaș izvor, p. 121.
- ⁵ P. Maior, Istoria pentru începutul Românilor în Dacia, ed. II., p. 326. (Pe Ioan Mihuț l-a cunoscut mai puțin).
- ⁶ I. Vulcan, Dimitrie Cichindeal, p. 46.
- ⁷ I. Vuia, Școlile românești bănățene, p. 141.
- ⁸ Contractul șc., încheiat între Românii din Pesta și C. D. Loga în noemvrie 1809, găsit în arhiva țării (M. kir. országos levéltár) din Budapesta; fons 7 — pos. 18 — 1813.
- ⁹ Scrisoarea din 15 aprilie v. 1812 a lui Gheorghe Petrovici, director școlar, adresată cetățenilor români din B-pesta, în care zice: „Ein so gebildeter, systematischer und seines Amtes in der That würdigster Lehrer, wie der verwöhnter Herr Diakonovics ist, ist auch um das theuerste Geld nicht bald zu bekommen“. fons 7 — pos. 18 — 1813, arhiva din B-pesta.
- ¹⁰ C. D. Loga, Epistolarul românesc (Începutul organizației școlilor preparande din Arad pentru Români ect. și Despre organizația șc. prep. din district. milităresc). Buda, 1841, p. 383.
- ¹¹ I. Vuia, Școlile rom. bănățene p. 133—4.
- ¹² Vezi broșura noastră, p. 59—60.
- ¹³ Scrisoarea lui Țichindeal, publ. de I. Vulcan în D. Cichindeal, p. 84.
- ¹⁴ Raportul cancelariei ung. din 1 februarie 1816, găsit în „K. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchive“ din Viena.

¹⁵ Klagen des wallachischen Klerus und Volkes gegen den illyrischen Klerus der Arader Diöcese = rap. Nr. 7853—1821, arh. din Viena. Iată, ce se spune aci: „Mittlerweile sind *Constantin Diakonovich* und *Joseph Iorgovici*, Lehrer an der Arader Praeparandenschule, wegen ihrer unordentlichen Lebens- und Handlungsweise beschuldigt worden; der hierüber vernommene g. n. u. Schulenoberinspektor Nestorovich bemerkte: dass gedachte zwei Lehrer, im Verein mit dem Karansebesser Bezirksdirector *Iohann Mihutz*, das wallachische Volk und den Klerus gegen den illyrischen feindlich stimmen, dass sie es seyen, welche den Nyikora nach Wien gesendet haben, und daher die ersteren zwei vom Lehramt zu entfernen, letzteren aber unterm wachsamem Aug zu halten sey“.

¹⁶ Broșura noastră, p. 39.

¹⁷ D. Țichindeal, Arătarea, retip. p. 184.

¹⁸ Raportul insp. Nestorovici și canc. ung. din 16 iulie 1813, arh. din Viena.

¹⁹ Iată cuvintele Majestății Sale: „Relationem hanc cum complacentia accipio, quam Superiori scholarum Inspectori indicandam habebit. Brandeis, 12 Aug. 813, Franciscus“. Arh. din Viena.

²⁰ Broșura noastră, p. 63.

²¹ Acelaș izvor, p. 68.

²² Scrisoarea lui Țichindeal din 6/18 iunie 1814, publ. de I. Vulcan în D. Cichindeal. p. 90.

²³ P. Maior, Istoria bisericeii Românilor ect., p. 130.

²⁴ I. Vulcan, D. Cichindeal, p. 7—8.

²⁵ N. Iorga, Istoria literaturii române în sec. XVIII. v. II., p. 421.

²⁶ Broșura noastră, p. 120—121.

²⁷ Scrisoarea lui Țichindeal din 19 decembrie 1813, publ. de I. Vulcan în D. Cichindeal, p. 78.

²⁸ Raportul canc. ung. din 11 decembrie 1815, arh. din Viena. Aci e alăturată „vestita Instanță“, precum și celelalte două petiții, cari urmară după moartea episc. Avacumovici, amintite în lucrare. Se vor publica la anexe monografiei institutului nostru diecezan.

²⁹ Acelaș izvor.

³⁰ Raportul canc. ung. din 16 iulie 1813, arh. din Viena.

³¹ În acest raport se cuprind mai multe învinuiri contra lui Țichindeal, cari se vor expune la alt loc.

³² Acelaș izvor; vezi și broșura noastră, p. 132.

³³ Actul Nr. 672—1814, arh. din Viena.

³⁴ Gr. Lucacic își înaintează rugarea, înt. „Sacratissima Majestas“, în 1 martie 1815; e denumit în iunie și-și ocupă catedra în noemvrie 1815. Fons 7 — pos. 63 et 64 — 1815, arh. din B-pesta.

³⁵ Scrisoarea ep. Vulcan din 17 aug. 1815, publ. de I. Vulcan în D. Cichindeal, p. 93.

³⁶ Vezi „Plenipotența“, găsită de S. Secula în bibl. Acad. Române (broșura noastră p. 146), precum și alte acte însemnate ref. la Nicoară, scoase din arhivele din Viena, de cari ne vom ocupa la alt loc.

³⁷ Raportul canc. ung. din 1 dec. 1815, la care e anexată și petiția a 3-a, semnată de Moise Nicoară și Ioan Popovici, paroh și vicar, ca deputații clerului și poporului român neun. din dieceza Arad.

³⁸ Raportul canc. ung. din 12 aprilie 1816, arh. din Viena.

³⁹ Raportul canc. ung. și consiliului de războiu, Nr. 5448—1816, arh. din Viena.

⁴⁰ Vezi observările și propunerile miniștrilor la raportul canc. ung. și cons. de războiu din 17 iulie 1816. Iată și scrisoarea, prin care M. Sa ordonează cercetarea, adresată canc. ung.: „Ich will, dass die in dem mitfolgenden Rekurse der Wallachischen Nation enthaltenen Beschwerden durch unbefangene Männer Punkt für Punkt auf das schleunigste untersucht, und dabei die in dem Rekurse genannten Personen nach Umständen vernommen, oder schriftlich gehört werden sollen; wo sodann das diesfällige Operat mit dem Gutachten der Statthalterey, und der Hofkanzley Mir längstens binnen drei Monaten vorzulegen ist. Franz“. Nr. 5542—1816, arh. din Viena.

⁴¹ Actul Nr. 1877—1817 și Nr. 7853—1821, arh. din Viena.

⁴² În acest raport, aproape 150 pagini de lung, se cuprind și cele 60 de puncte din recursul

lui Nicoară (și observările comisiei, loc. reg., canc. ung.; la sfârșit observările și propunerile miniștrilor, precum și concluzele aduse în chestie), care raport conține și date prețioase cu privire la număroase comune din dieceza Arad. Nr. 7853/5738—1821, arh. din Viena.

⁴³ Raportul canc. ung. din 14 iunie 1817, arh. din Viena.

⁴⁴ Vezi rapoartele prea caracteristice în chestia asta: Nr. 5448—1816; Nrii 5006, 8113, 8672, 9105, 9552 din 1817; 1740—1818; 2401 și 5025 din 1819, ect., arh. din Viena.

⁴⁵ Vezi concluzele aduse la rapoartele canc. ung. din 16, 17 octomvrie, 13 noemvrie 1817, ect. Iată, ce scrie Majestatea sa, prin sfetnicul său, în 7 noemvrie 1817, șefului canc. ung. din Viena: „Lieber Graf Erdödy! In Folge des beiliegenden wiederholten Rekurses des Karlowitzer Metropolitens von Stratimirovics, wegen Bestätigung der Arader Synodal-Bischofs-Wahl, hat die Kanzlei die über ihren diesfälligen Vortrag vom 14-ten Iunius d. l. abgeforderte Auskunft, wie weit es mit der von Mir bereits untern 17-ten August 816 angeordneten Untersuchung der von Seite der Walachischen Nation, gegen den Illyrischen Klerus, angebrachten vielfälligen Beschwerden, gekommen, und wann ihre Beendigung zu erwarten sey, längstens binnen 3 Wochen mit Reproduzirung des erzbischöflichen Rekurses und mit der Anzeige zu erstatten, wem die diesfällige ahndungswürdige Verzögerung zur Last falle? — Auf allh. Befehl S. M., Rainerius“.

